

Ф И Л О Л О Г

часопис за језик, књижевност и културу
VI 2015 11
универзитет у бањој луци
филолошки факултет

Данијела Јелић
 Универзитет у Бањој Луци
 Филолошки факултет

УДК 821.163.41.09(048.83)
 DOI 10.7251/fil1511307j

САРАЈЕВО У ТРИ ЧИНА

Летић, Бранко (2014), *Сарајевске теме. Од 'цвјета трагова' до 'о'њинишиа райова'*, Ниш–Пале: Филозофски факултет Универзитета у Нишу – Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

У мјесто *ненаписане књије* о ратном Сарајеву, Бранко Летић пише своје *Сарајевске теме* у чије је текстове трајно утиснуо сјећање на град у којем је провео добар дио свог радног и животног вијека. Аутор се није определио за документарно или књижевноумјетничко отјеловљење својих ратних сјећања – облика за којим су неријетко посезале његове колеге и пријатељи, *сарајевске избјеглице* – већ за унеколико онеобичену „хронику“ свог негдашњег града, „испричану“ кроз десетине књижевнонаучних огледа, насталих током ауторове вишедеценијске универзитетске каријере. Летић својим портретима истакнутих сарајевских културних, књижевних и научних радника, те „портретима“ књижевноумјетничких и документарних дјела у чијем је средишту „слика“ ратног Сарајева – сажима, на тридесетина страница, безмало двовјековну културну и друштвену историју поменутог простора, оличену у метафори *цвјетј трагова*, из најстаријих поетских записа о граду, али и у *о'њинишиу райова*, њеном антиподу, чије значење историја потврђује у готово равномјерним временским интервалима. Драматичне и турбулентне културне и друштвене мијене града на Миљацки аутор сугерише и драмским оквиром своје књиге, подјелом текстова у три „чина“, уоквирена прологом и епилогом, с нагласком на посљедњем, ратном и послеријатном „чину“. Тек пошто се читалац у претходна поглавља/чинове „загледа“ из тог посљедњег, поратног искуства, јасније и снажније сагледава поједина збивања из претходних периода/поглавља културне историје града и књиге о којима је ријеч.

Три чина *Сарајевских тема* одговарају трима кључним периодима сарајевске културне историје у посљедња два вијека, коју су добрим дијелом обиљежили њени значајни *традинари*, често Срби, *дошљаци*. Аутор прво поглавље/чин посвећује културноисторијским *традинарима* 19. вијека, друго *традинарима* 20. вијека, а треће – ако слиједимо назначени метафорички путоказ у наслову – посљедицама ратног растакања, материјалног и духовног, свега онога што је у Сарајеву стварано деценијама; процеса чији су, на књижевноумјетничком плану, најупечатљивији одраз литерарна остварења која тематизују потоњи рат у овом граду а предмет су огледâ посљедњег поглавља *Сарајевских тема*. У дослуху с брижљиво осмишљеном структуром књиге јесте и пролошки текст *Сарајево у њесмама на турском језику*, којим аутор „захвата“ од најстарије сарајевске културне историје и прошлости. Летић овим текстом, свакако не случајно, започиње своју сарајевску хронику, коју ће заокружити – додјелујући њеном драмском облику нарочит печат и смисао – епилошким словом о Милици Иванишевић, колегици и пријатељици, чија је судбина, како вели аутор, парадигма многих других, сличних, сарајевских судбина.

Оглед *Сарајево у њесмама на турском језику* краћи је и непретенциозан осврт (више због ауторове скромности приликом истицања „некомпетентности“ да се бави назначеном темом неголи због мањкавих научних судова изнесених у раду) усредочен на неке мотивске подударности у пјесмама о Сарајеву на турском језику са појединим дјелима европске

књижевности. Наглашавајући да је ријеч о мотивима који надилазе простор поезије писане искључиво на турском језику, Летић их тумачи у ширем, европском књижевном контексту, проналазећи им аналогије у књижевности ренесансе и хуманизма, италијанској и домаћој, првенствено у стваралаштву Марина Држића. Како упоредном анализом аутор текста показује, пјесме о Сарајеву на турском језику не одвојиви су дио и европске књижевне (хришћанске) традиције, као што је и Сарајево увијек било дубоко прожето хришћанским православним елементом, иманентним културним и књижевним дјелатницима који су одвајкада били његови градинари, а којима припада и аутор ове књиге. Осмотрено у свјетлу назначених аналогија, постаје јасније Летићево одређење да управо овим огледом „започне“ сарајевску „трочинку“.

Градинари 19. вијека прво је поглавље/чин *Сарајевских тема* у које је аутор уврстио књижевноисторијске портрете сарајевских „градитеља“ што су у његовој културној историји оставили неиздрисив траг. Назначено поглавље сачињавају текстови о српским културним и књижевним дјелатницима 19. вијека који су – упркос знатним културноисторијским доприносима, због својих оскудних књижевних домета, самјераваних из позиције и времена у којем се проучавају њихова дјела, а не у озрачју и амбијенту у којем настају – у књижевноисторијским прегледима били заповијешени и скрајнути. Значај ових текстова, поготово ако се узме у обзир податак када су први пут објављени, могуће је на адекватан начин сагледати тек у контексту значаја проучавања, јаснијег дефинисања и оцртавања „рељефа“ старије српске књижевне традиције у Босни и Херцеговини. Сви огледи из првог поглавља првобитно су били објављени у Летићевој књизи *Српска и хрватска књижевна традиција у турском периоду* (1991), која је, као и град у којем је публикована, имала своју необичну, ратну (и) историју, о којој аутор пише у *Појовору*. Међу огледима уврштеним у прво поглавље налазе се и књижевноисторијски портрети Косте Хаџиристића (1845–1870), Богољуба (Теофила) Петрановића (1830–1887)

и Стева Петрановића (1835–1913), културних посленика, чланова илегалног одобра Уједињене омладине српске у Сарајеву, сакупљача народних умотворина и хроничара, са снажним залагањем за јачање и ширење националне свијести, али и агитатора у подстицању отпора према аустријској анексији, реформатора школства и оснивача првих позоришта. Ријечју, прегалаца великог замаха, ако се имају на уму вријеме и околности у којима дјелују, те утицаји које су извршили на потоње културне и књижевне раднике, чије је упечатљиво сличне судбине обликовало немилостиво вријеме у којем су се рађали и умирали. На све њих могао би се примијенити Летићев суд изречен поводом књижевних домета њиховог савременика Васа Пелагића, а који се протеже на цијелу плејаду културних радника на домаку двадесетог стољећа која је обиљежила „читава културу“ народа Босне и Херцеговине у другој половини 19. века, при чему је књижевност била [само] предмет, повод и средство да се на њу утиче“ (100). Као вишедеценијски професор *старијих књижевности*, аутор поменутих огледа непогрешиво је препознао улогу и важност ових преданих неимара сарајевске културне зиданице, као и мјесто које им оправдано припада у књижевноисторијском систему.

Међу портретима истакнутих прегалаца 19. вијека, више културних неголи књижевних, у *Сарајевским темама* издваја се портрет Гавра Вучковића Крајишника (1812–1876), једне од најконтроверзнијих српских културних и јавних личности друге половине 19. вијека у Сарајеву, па и шире. За разлику од портрета Хаџиристића и Богољуба и Стева Петрановића, у чијој се књижевноисторијској портретизацији највише дотицао културног, просвјетног и политичког ангажмана, у подужем огледу о Вучковићу аутор полемише с доташњим написима о Вучковићевим дјелима. Ревидирајући ставове својих претходника у бављењу овом темом, Летић аргументовано и досљедно указује да је Вучковић „зачетник другачијег, модернијег прозног израза, који класично ’народско’ приповедање више користи као ’цитат’, као згодан подтекст своје ангажованом тумачењу друштвених односа у Бо-

сни“ (74). Иако се неколицина књижевних историчара, па и писаца, бавила Гавром Вучковићем Крајишником, Летићеви књижевно-критички судови о умјетничким вриједностима његових дјела досад су најпрецизнији и најјеловитији, утемељени на аналитичком поступку, а не на пашалном преношењу и понављању туђих, махом нетачних опсервација.

У посљедњем огледу/портрету првог поглавља, посвећеном Васу Пелагићу (1838–1899), аутор се бави једним аспектом Пелагићевог стваралаштва о којем је *рјеђе* писано, његовом *јоеишком* и књижевно-критичким радом. Доминантна карактеристика Пелагићевог књижевно-критичког рада, ослоњеног у потпуности, у свим периодима његовог дјеловања, на народну књижевност, могла би се, на основу Летићевих књижевнокритичких промишљања, сажети у констатацију да су литерарни облици „били само ’средство’ и ’образац’ за практично деловање, прво у улози учитеља и пропагатора књиге и читаоница, а потом и писца критичких и дидактичких текстова“ (86).

Слику Сарајева, преломљену кроз културну и књижевну историју града и његових заслужних *традинара*, аутор *Сарајевских тема* у другом поглављу – другом чину сарајевске „драме“ – допуњује прилозима о истакнутим научним и књижевним посленицима 20. вијека, чије појединачне научне и животне судбине већ средином вијека антиципирају потоње ратне догађаје почетком деведесетих година. Међу њима су Салко Назечић (1904–1970), један од оснивача Филозофског факултета у Сарајеву и утемељивача Катедре за југословенске књижевности, Меша Селимовић (1910–1982), који је на истом факултету радио до 1953, Властимир Ерчић (1927–1991), професор књижевности 18. и 19. вијека, Малик Мулић (1917–1980), један од утемељивача Одјека за словенске језике и књижевности, Бранко Милановић (1930–2011), професор књижевности 19. вијека и дугогодишњи директор Института за књижевност, те Новица Петковић (1941–2008), професор на Катедри за језик. Заметак потоњих превирања, чији ће се крајњи исход постати очигледан почетком деведесетих, у ратом омеђеном Сарајеву, наго-

вјештен је већ у судбини истакнутог професора Новице Петковића, који је дао немјерљив допринос књижевнотеоријској науци на цијелом простору тадашње Југославије, а не само на Филозофском факултету у Сарајеву на којем је започео своју научноистраживачку и академску каријеру. Припадајући оним „интелектуалцима изразите индивидуалности које [власт] није могла ’савити’ под свој ’шињел’ и ставити их у службу својих идеолошких и практичних циљева“ (188), под сталним притиском, који се почео одражавати и на нарушено здравље, Петковић 1983. напушта Сарајево и Филозофски факултет. И сам обременен потоњим – својим и туђим – искуствима из ратног Сарајева, Летић Петковићев „портрет“ допуњује коментарима који недвосмислено потврђују да – упркос бројним, неријетко експлицитним наговјештајима – аутор и његове колеге, испраћајући Новицу Петковића, нису ни слутили да ће се „само коју годину касније, и сами наћи у колони путника на истом правцу“ (189). Нису мање симптоматична, у контексту наступајућих превирања, ни Селимовићева истрајна одупирања „пришивању“ аутентичног *босанског духа* његовим дјелима, на која Летић скреће пажњу у тексту *Меша Селимовић. О регионалном карактеру наших књижевности*, истичући пишчево инсистирање на *естетским умјетничким критеријима*, као једином релевантном показатељу умјетничких вриједности и *универзалних категорија* које се издижу изнад локалног и регионалног.

Као савременик, сатрудник и пријатељ професора и научника о којима пише, освјетљавајући њихове животе и каријере „изнутра“, Летић не доноси у својим текстовима само њихову животну и научноистраживачку „хорнологију“ већ ту „хронологију“ и тумачи из позиције накнадних збивања, чинећи то ненаметљиво и научно објективно. То аутора *Сарајевских тема* ипак не спутава да, на темељу касније стечених искустава, ревидира утиске поводом појединих политичких потеза тадашњих власти, а чије су посљедице биле очите и у средини у којој је живио и радио. И поред тога, поменути портрети прожети су

дискретном носталгијом за минулим временима и људима који су обиљежили Сарајево и његову академску средину, као што је и Сарајево, сигурни смо, дубоко обиљежило њих. О својим колегама, неуморним *градинарима*, Летић – често као близак пријатељ – пише топло, искрено и објективно. Иако је међу њима било и оних који су, попут Салка Назечића, били изразито одани југословенству, дјелујући у сагласју с његовом идеологијом, као и оних „несаломљивих“, попут Новице Петковића, који се нису дали „савити под туђи шињел“ – сви они су, према сопственим могућностима и прегнућима, током свог *сарајевског периода*, утиснули снажан печат у културу и умјетност града, који ће трајно понијети и једна од његових кључних високошколских установа. Стога би се, поред наслова поменутог поглавља, могло дописати – градинари Филозофског факултета у Сарајеву.

Сарајевска историја своју трагичну куминацију достиже у потоњем, ратном, временском одсјеку, транспонованом на различите начине у текст савремених прозних и поетских дјела. Слика Сарајева – овога пута не као *цвијетиа градова* из пјесама на турском језику, већ као *ојњишииа райова*, метафоре која га, кроз вишешековне историјске потресе, можда најтачније одређује – може значајним дијелом да се сагледа и у *Три женске књије о грађанском райу*, првом огледу у посљедњем, трећем чину књиге – *Ојњишииа райова*. Ријеч је о књигама *Изаћи из Сарајева* (2009) Вере Тутњевић, *Не илачи за Сарајевом* (1996) Вишње Крстајић Стојановић и *Зашто одлазиш из Сарајева* (1997) Радмиле Поповић, примјерима прелазних жанрова – од документарних ка књижевно-умјетничким. У све три књиге сусрећемо се с текстовима који говоре о Сарајеву у *ужем смислу*, „о ратном хронотопу као затвореној позорници“ (193). Полазећи од књижевно-теоријског одређења публицистичких жанрова и могућности њихове умјетничке „надоградње“, аутор на примјерима наведених дјела указује на разноврсност начина њиховог преобликовања у литерарни текст. Први сигнал преобликовања, путем „очуђења“ стварних збивања, јесу интимно и субјективно сјенчени

доживљаји тих збивања, који својом умјетничком, универзалном снагом снажније дјелују од *појединачне*, документарне истине. Према да се одвајају од документарног поступка и жанра, анализирани књиге, по Летићевом мишљењу, чувају елементе ратне збиље, приближавајући се тиме дефиницији романа „савременог збивања“, тзв. стварносне прозе, препознатљивог обиљежја романескног стваралаштва посљедњих деценија двадесетог вијека.

Слика ратом захваћеног Сарајева присутна је и у поезији о којој аутор промишља у огледу *Райна поезија Републике Српске у антилојџима*. Сводећи појам ратна поезија у наслову рада на ратну поезију у „ужем смислу“, поезију у којој су тематизовани потоњи сукоби, Летић одмах у уводу указује и на дистинкцију на релацији хроничарска ратна поезија – умјетничка поезија, стихотворац – пјесник. У рату у којем „све је пало само срца лете“ – како гласи један од стихова из антологија које су предмет књижевнокритичке анализе – пјевано је најчешће о напуштеном завичају, превидима знакова који су наговјештавали трагедију, о насилно прекинутој младости, „младим крстовима“, о покушају да се, каткад пркосно и дунтовно, укаже свијету на истину. Успоставља се, вели Летић, и „дијалог с Богом“, у једном од најчешће заступљених пјесничких жанрова у овим антологијама – молитвама. И Сарајево је нашло своје мјесто у ратној поезији Републике Српске, као *изгубљени ираи* многих пјесника, који ће о ратним ужасима овладалим градом оставити и упечатљиве стихове. Некадашњи *цвијетиа градова* постао је метафора српског страдања, па ће многи пожељети оно што је Дејан Гутаљ преточио у стих, молитву упућену Богу: „Молим те, Боже, да прођем кроз сваки лепи град / Само не дај ни у сну да прођем Сарајевом“ (229). Стога аутор аргументовано закључује да је српска ратна поезија, без ратних јуначких „усклика“ и грубе ратне реторике, с молитвом као централним пјесничким жанром – дубоко антиратна и лирска, *модерној сензибилитиети*, која „сугестивно хвата трепет душа песника, у свој мекоћи женског човековог принципа“ (234).

Поступак преобликовања документарне, фактографске грађе у књижевноумјетнички жанр у жижи је Летићевог интересовања у огледу *Райна проза Радована Вучковића*. Аутор на примјерима збирки приповједака *Сарајевске райне ириче* (1997) и *Ириче сарајевских издјељица* (1998) – којима су као предложак и инцијална каписла послужиле пишчеве ратне забиљешке из којих је настала књига документарних записа *Збојом Сарајево* (1994) – прати поступак трансформације *дневничких забиљешака* у књижевноумјетнички жанр. Допуњена, редигована и дорађена, у процесу током којег нестају „ауторство и одлике личног стила“ (236), документарна грађа постаје *књижевно свједочанство*. У једном од научно најкомпактнијих огледа из књиге *Сарајевске шеме*, нарочито је сугестивно Летићево тумачење алегоријско-симболичног слоја приповједака којима почиње и завршава један животни, али и „приповједачки круг“ у назначеним збиркама, уоквирен „причама“ о доласку и одласку јунака из Сарајева.

Посебну пажњу Летић посвећује Вучковићевим путописима, обједињеним у књизи *Чишћење ирадова* (2011), која је, осим „документарне панораме“ о градовима, и дневник путовања, који садржи и интимну животну причу пишчеву. Његов „документарни дневник“, закључује аутор, има карактер *раскоманданог романа* у којем различите текстове о градовима, *као дијелове иостимодерниситичке структуре*, обједињује *драма ауторове душе*, а оквир им даје уводна посвета супрузи и сјећање на њу у посљедњем путопису књиге/града.

Протекли рат и његово транспоновање у књижевноумјетнички текст предмет је огледа *Два райна романа о Сарајеву*. Романи *Твоје срце, зеко* (1998) Стевана Тонтића и *Коначари* (1995) Ненада Величковића, аутор огледа анализира пажљиво и зналачки, прибјегавајући и интертекстуалним приступима. Уочавајући сродне и дистинктивне елементе, Летић истиче да је поменути романима заједнички аутобиографски карактер текстова, у чијој је основи романескна ратна прича коју су обојица писаца искусила на сопственој кожи. Тонтићев роман је више *традиционалног* карактера,

нијансиран субјективним, емотивним и рефлексивним приповиједањем, у којем писац аналогично ратним збивањима налази у Библији с којом интензивно кореспондира текст његовог романа. Величковић пак, по ријечима аутора, посеже за жанровским амалгамом, широком лепезом писаних и усмених жанрова инкорпорираних у ткиво дјела и зачињених дозом хумора и карневализације као средствима ублажавања ратне трагике. Квалитет више овог огледа свакако је и способност аутора да се научном коректношћу и објективношћу дистанцира од придавања националног или територијалног предзнака анализираним романима, у потпуности уважавајући – без обзира на то какве су – тачке гледиште писаца, из којих је сагледан рат. Као опора поента текст наткриљује сувисла Летићева констатација, изречена поводом завршетака поменутих романа, да Сарајево никада неће постати „нови Јерусалим“ нити ће пребродити створени културолошки и национални јаз.

Сарајевску драму од три чина Летић уоквирује епиграфским текстовима *Молићива за изјубљени ирад, Библијски иодитексти Кајорове Хронике изјубљеног ирада* и *Слово о Милици Иванишевић, Сарајки на Бежанијском иродљу*. Првим огледом аутор дискретно сугерише и свој однос према *изјубљеном ираду*, однос лишен мржње и огорчености, упркос непријатним и нелијепим искуствима, а који врхуни у имплицитном молитвеном озрачју, баш као и Капоров роман, за све пријатеље којих више нема и за некада „свој“ град који то више није. Летић цијели Капоров роман поима као библијски псалом који је „молитва невољног, кад му је тешко, па пред Господа излива тугу своју“ (280), што је за аутора и упоришна тачка за појашњење доминантног лирског тона романа и асоцијативних низова слика, несвојствених *хроничарској конкретности* и узрочно-посљедичној фабули. Трагајући, како и сам наслов огледа упућује, за библијским подтекстом у посљедњем Капоровом роману из сарајевске трилогије, аутор му, између осталог, налази аналогично с поучним причама о Сунцу и орлу, из *Физиологије*, средњовјековног зборника алегоричких прича. Указује Летић и на механи-

зме којима се одмотава клупко пишчевих сјећања, уоквирено хиландарским молитвеним бдјењем, а које иницирају ударни стихови из *Псалама Давидових*. Тако се, током само једне молитвене ноћи, пред пишчевим очима смјењују сарајевска сјећања и слике, да би ушле у вјечност *књије-храма* у којем „време више не брише његове обресе у памћењу, ни ауторовом ни других Сарајалија сличне судбине“ (291).

Словом о Милицы Иванишевић, колегици с Филозофског факултета у Сарајеву и потоњег на Палама, топло и са сјетом писаним, као извјесним заокружењем сарајевске драме, оцртана је једна овоземаљска путања као парадигма животне *кружнице* многих сарајевских културних и научних радника, Срба. Овим текстом аутор даје завршни, импостирани тон портретима сарајевских *трагичара* и њихових судбина из првог и другог *чина* књиге, одаслат из накнадне, послижератне перспективе и стварности, да на другачији начин „озвучи“

многе давнашње догађаје и судбине, као најаву потоњих ратних збивања.

И *Сарајевске теме*, попут Капорове *Хронике изгубљеног града*, молитвени су шапат аутора за стечени па *изгубљени град* и људе којих више нема у њему; то је својеврсна књижевнонаучна *јамћеница* о Сарајеву које је неповратно ишчезло, а аутор га, као покушај *зидана и очувања* негдашњег града и људи које је волио, трајно похрањује у портретима културних и научних радника, сарајевских „неимара“, чије је вишедеценијске напоре расточио рат. Дискретна је то и незлобива зиданица Сарајеву, достојанствена, научно одмјерена и отмена, као што је – а то ће, вјерујемо, здушно посведочити сви они који познају Бранка Летића – и сам њен аутор. И све то упркос бројним *ожилцима у души*, тим невеселим пртљагом из потоњег рата, и *кривим убјеђењима*, из времена док још није, како пјесник пјева, густу „копрену скинуо с очију“.

danijela.jelic@unibl.rs